

Jugoslovanska revolucija skozi tri partizanske prelome¹

Abstract

Yugoslavian Revolution through Three Partisan Ruptures

The article is a political analysis of the revolutionary sequence that occurred in Yugoslavia between 1941–1961. The core of the revolutionary activities is rooted in the national liberation struggle that was not simply confined to the fight against fascist occupation and collaboration, but started a veritable social revolution with mass popular mobilisation as well. Furthermore, it is argued that the partisan politics was continued after war with other means and on different levels. Why the continuation of partisan politics? Because the developments in (post-)revolutionary society cannot be thought of without the experience of political autonomy gained during WWII. The split with Stalin resulted internally in workers' self-management and the first visible rupture in the international workers' movement, while Yugoslav leadership also contributed to the creation of the non-aligned movement that moved away from the map of Cold War. These revolutionary episodes, however, were not irreversible events, but launched contradictory processes that took surprising turns during the market reformism of the 1960s.

Keywords: partisan ruptures, national liberation struggle, non-aligned movement, self-management, revolution as process, rupture with Stalin, forms of popular power

Gal Kirn is an Affiliated Fellow at the ICI—Institute for Cultural Inquiry in Berlin and a guest lecturer at the University of Giessen and University of Primorska. (galkirn@gmail.com)

Povzetek

Avtor v besedilu podaja politično analizo revolucionarne sekvence, ki se v Jugoslaviji začne med 2. svetovno vojno, konča pa na začetku 60. let, ko socialistično vodstvo uvede tržne reforme in krepí oziroma ponovno uvede protokapitalistične elemente. NOB je v članku koncipiran skozi revolucionarno prizmo emancipacije tako naroda kot ljudstva, tako boja proti fašizmu in kolaboraciji kot tudi socialne revolucije, ki že med vojno gradi organe ljudske oblasti. To revolucionarno izkustvo in prakse so bili ključni za doseg politične avtonomije in tudi za razumevanje povojnih politik, ki so prelamljale z dominantnimi trendi. Tako je po sporu s Stalinom in mednarodno izolacijo prišlo do nadaljevanja partizanske politike z drugimi sredstvi na drugih ravneh. Po eni strani so jugoslovanski komunisti začeli obsežno reformo in uvedli sovjete – samoupravne delavske svete, ki naj bi postali baza za nadzor nad produkcijo. Po drugi strani pa so vse sile v zunanji politiki usmerjali v ustvarjanje prave tretje poti: gibanja neuvrščenih, ki je pripomoglo k novi imaginaciji in ekonomski solidarnosti novih postkolonialnih držav. Ideološki zemljevid hladne vojne, edina mogoča Zgodovina in Partija, je tako že v 50. letih postal negotov, kar pa tudi že vodi v vrsto protislovij, ki bodo jugoslovansko družbeno formacijo preganjala in se tudi jasno izražala od 60. let naprej.

Ključne besede: partizanska politika, NOB, neuvrščeni, samoupravljanje, revolucija kot proces, prelom s Stalinom, oblike ljudske oblasti

Gal Kirn je postdoktorski in pridružení raziskovalec ICI-Berlin in gostujoči predavatelj na Univerzah na Primorskem in v Giessnu. (galkirn@gmail.com)

¹ Besedilo je zgoščena predelava zadnjih poglavij prvega dela knjige *Partizanski prelomi in protislovja tržnega socializma v Jugoslaviji* (2014).

*Vsaka prava revolucija je dejansko najbolj neposredna
oblika samoupravljanja.
Tudi naša revolucija je bila taka.
Edvard Kardelj, Spomini (1980)*

Uvod: Jugoslovanska preteklost je strukturirana kot nostalgični totalitarizem

Socialistična Jugoslavija kot politična, ideološka, kulturna in zdaj tudi zgodovinska entiteta je izpostavljena procesu intenzivnega zgodovinskega revizionizma.² V luči tragičnega in nasilnega razpada se Jugoslavija večinoma interpretira iz desničarske perspektive, ki jo demonizira kot homogeno pošast pod vodstvom Tita. In naprej, Jugoslavija se razume kot *totalitarna diktatura*, ki je temeljila na nasilju in kultu osebnosti, skratka kot del mračne preteklosti, ki jo je treba pozabiti.³ Ta pogled na preteklost, ki se mu je v času državljskih vojn v 90. letih pridružila še rasna kategorija temačnega Balkana, je imel eno samo alternativo: nova nacional(istič)na država na sijočem obzorju evropske prihodnosti.⁴ Tej prevladujoči interpretaciji se je nasprotovalo s subkulturnega stališča, ki je dobilo ime »jugonostalgija« in temelji na idealizaciji preteklosti, heroiziranju velikega vodje Tita kot poroka za dobro življenje in trdno socialno varnost.⁵ Ti dve interpretaciji, ki sta zelo prisotni v vsakdanjiku in političnih diskurzih, sta pripomogli k poenostavitvi zgodovine socializma. Iz teoretično-kritične perspektive je pomemben še pogled na (jugoslovanski ali kateri koli drug) socializem kot zgolj *formacijo državnega kapitalizma*, ki mu ni uspelo vzpostaviti alternative kapitalizmu. Vsem tem

² Za makrozgodovinsko obravnavo in ideološko funkcijo zgodovinskega revizionizma glej Losurdo (2015), ki je natančno pokazal, da na Zahodu od 70. let 20. stoletja naprej v zgodovinopisnem in političnem akademskem kontekstu tarča silovitih napadov ni samo komunizem, temveč tudi jakobinstvo in vsa revolucionarna dediščina. Dodati moramo, da tovrstni revizionizem ni prekril zgolj fuzije liberalizma in fašizma v preteklem stoletju, temveč je odprl pot za »konec zgodovine« in izenačevanje komunizma s fašizmom.

³ Tovrstno razumevanje je bilo prisotno pretežno v političnem in novinarskem diskurzu ter v novih muzejskih praksah, v slovenskem kontekstu pa je imelo močno zaledje v skupini okoli Nove revije, ki je bila tesno povezana z vplivnimi predstavniki politike, konservativnimi strankami in katoliško cerkvijo. Te silnice so na stvarni ravni rehabilitirale domobrance (v Sloveniji), ustaše (na Hrvaškem), četnike (v Srbiji) itd. kot ultimativne žrtve »totalitarnega nasilja« in kot tisto stran, s katero naj bi bilo treba doseči spravo, da bi pozdravili travme, ki jih je povzročil komunistični razdor naroda, in se nato zazrli v prihodnost.

⁴ Za zelo dobro utemeljeno kritiko postjugoslovanskega (samo)orientalizma in rasističnega diskurza glej Močnik, 1998; za teoretski okvir kritike ideologije prav tako Močnik, 1999.

⁵ Za dobro raziskavo nostalgičnih teženj na kulturnem in političnem področju glej Velikonja, 2009. Šele zadnje čase nastajajo podobne raziskave socialistične preteklosti in vpliva, ki proučujejo vsakdanje življenje. Pomembne raziskave so izvedli zlasti v okviru Inštituta za zgodovino socializma v Pulju in Inštituta za kulturne in spominske študije v Ljubljani.

interpretacijam – kritični, subkulturni in prevladujočega toka – je skupna močna fascinacija, negativna ali pozitivna, nad obsegom represivne socialistične države.

V nasprotju z nostalgičnimi totalitarnimi pogledi bom v besedilu s konceptom »odmiranja države« ponovno raziskoval edinstvenost jugoslovanske izkušnje. Odmiranje države ni zgolj krilatica marksistično-leninistične teorije, temveč je v jugoslovanski preteklosti imelo ambivalentno življenje in pridobilo različne modalnosti; jedrna tema članka je proučevanje procesa odmiranja skupaj s partizanskimi prelomi, ki jih postavljam v tri različne sekvence: NOB (1941–1945), delavsko samoupravljanje (1948–1961) in začetki neuvrščene (1955–1961). Te sekvence so prispevek k danes pozabljeni, tako rekoč podtalni revolucionarni zgodovini južne Evrope, potem ko sta revoluciji v Španiji in Grčiji končali tragično (v Španiji z vzponom fašizma, v Grčiji pa s posegom Zahoda v državljansko vojno).

Poleg tega bom trdil, da se moramo drugače kot v kratkoročnih romantičnih razlagah, ki so osredinjene zgolj na partizansko izkušnjo v 2. svetovni vojni, zavedati, da so imeli partizanski prelomi velikanske in dolgoročne posledice. NOB je po eni strani premagal fašistično okupacijo in kolaboracijo, po drugi pa je dramatično preoblikoval in spremenil najpomembnejše vidike političnega, družbenega in gospodarskega življenja. V sklepnem delu članka bom skiciral nekatera največja protislovja, ki kažejo na izčrpanje revolucionarne sekvence in odmrte sistema delavskega samoupravljanja. To spremembo lahko najbolj neposredno opazujemo po uvedbi tržne reforme leta 1965, ki je povzročila velik obrat v odnosu med partijo in državnim aparatom ter vključitev jugoslovanskega gospodarstva v globalni sistem, kar je vplivalo na položaj delavskega razreda.

Dialektični obrat revolucionarnega procesa nas privede do začetne opredelitve partizanskega preloma: prvi partizanski prelom (NOB), ki je nastal v politično najbolj eksperimentalnem obdobju 20. stoletja na Balkanu, je bil brez dvoma najintenzivnejši, vendar pa ga lahko ocenimo zgolj z njegovimi učinki. Na notranji in zunanji ravni se je nadaljeval kot boj proti Stalin(izmu) in ustanovitev gibanja neuvrščene. Vendar partizanski prelomi niso bili nespremenljivi, temveč so povzročali protislovja, regresije in celo tragične poraze, kot prepričljivo govori zgodovina konca socialistične Jugoslavije.

Jugoslovanska revolucija: Partizanski prelomi kot odmiranje buržoazno-fašistične-stalinistične države?

V tem kaosu, ko je bila Jugoslavija popolnoma razkosana ..., ko so se tako zelo poudarjale razlike v verski pripadnosti in nacionalnih tradicijah, ko se je brutalno odvijal genocid, ravno v teh časih je naše gibanje pokazalo moč in zmožnost ustvariti jugoslovanskost ..., ki je bila zgodovinsko drugačna.

Antonije Isaković (v Dragović-Sosso, 2002: 36)

Prvi partizanski prelom: partizanski osvobodilni boj

Večina današnjih afirmativnih zagovorov NOB navaja zgolj vidik nacionalnega boja in državotvornosti, medtem ko kaj hitro izbriše ravno najbolj inventivni in prelomni del boja – dialektiko med delovnimi razredi in narodi, med socialno revolucijo, narodno osvoboditvijo in širšim protiimperialističnim bojem. Na boj za nove ideološke pomene NOB vpliva dodatna zmeda, saj se pojma »narod« in »ljudstvo« pogosto združita v en sam pojem – narod. Tu trdim, da oznaka *narodnoosvobodilni boj* hkrati misli in prakticira prav razcep in novo povezavo bojev za ljudsko in narodno osvoboditev. NOB ne odpravlja dveh polov osvoboditve, kar bi rezultiralo v »narodni spravi«, temveč ga vseskozi preveva raznovrstna intenzivnost in raznovrstnost koncepta »revolucionarnega ljudstva«. ⁶

To postane toliko bolj jasno, ko se prestavimo v zgodovinski kontekst predvojne Kraljevine Jugoslavije. ⁷ Država je na obrobju evropskega kapitalističnega sistema, pri življenju pa jo je ohranjal monarhični red srbske krone; ideološko je bila zasnovana na unitarističnem konceptu treh plemen – Slovencev, Hrvatov in Srbov –, ki naj bi se sčasoma zlila v eno samo, pravo jugoslovansko nacijo. ⁸ Zato je bil politični imaginarij Jugoslavije med 2. svetovno vojno, za katerega se je zavzemal NOB, nekaj povsem novega. NOB ni bil samo antifašistična organizacija in boj proti okupaciji, prelom, ki ga je povzročil, je vsekakor imel velike posledice za nastanek nove politične subjektivnosti, kar je pospešilo mobilizacijo množic in v končni posledici ustanovitev federativne in socialistične Jugoslavije.

Brez dvoma je uradna zgodovina komunistične partije po 2. svetovni vojni obdržala močno pokroviteljstvo nad NOB, toda napačno bi bilo, če bi razumeli sekvenco NOB kot ozko komunistično in strnjeno v tisto, kar je postala državna socialistična naracija. Nasprotno, v ljudsko osvobodilno fronto in odbore se je združevala cela vrsta antifašističnih in demokratičnih sil, ki ni imela izoblikovanega enotnega pogleda na prihodnost, toda bila je zavezana emancipatornim ciljem. Omeniti moramo tudi, da je imela komunistična partija na predvečer začetka vojne v Jugoslaviji tri tisoč članov, medtem ko je bilo v NOB v veliki večini vključeno kmečko prebivalstvo, ki je v stari Jugoslaviji prevladovalo (več kot 75 odstotkov) in ki je proti koncu vojne *en masse* vstopalo v partijo. Hkrati so izkušnja vojne, spremembe strategije in organizacija širokega ljudskega upora ideološko in politično spremenile samo sestavo komunistične partije na eni strani, medtem ko so se na

⁶ O tem je odlično pisal Ozren Pupovac v članku *Projekt Jugoslavija: dialektika revolucije* (2006).

⁷ Za dober zgodovinski pregled v povezavi s komunističnim organiziranjem glej Centrih, 2011.

⁸ Dober pregled »jugoslovanstva« in nacionalnega vprašanja med obema vojnama ponuja zgodovinar Banac (1984). Banac podrobno razloži zgodnje stališče Komunistične partije Jugoslavije, ki je prevzela integralni jugoslavizem in je šele konec 30. let ponovno artikulirala razredno vprašanje v povezavi z nacionalno emancipacijo. Josip Broz se je leta 1937 povzpel na čelo komunistične partije, ki se je reorganizirana po nacionalnem načelu borila za enakost. Ne glede na delavske boje in stavke so komunistične organizacije med 2. svetovno vojno in pri snovanju nove Jugoslavije prav zato postale organizacijsko in ideološko najvplivnejše.

drugi strani s komunističnimi idejami srečale množice, ki niso bile že vselej komunističnega prepričanja.

Pomembno je upoštevati samo ostrino fašistične okupacije: vključitev v partizanski boj je pomenila grožnjo smrti. Ostrino vojne lahko jasno izmerimo s številom ubitih, usmrčenih in deportiranih, ki kaže, da je bilo jugoslovansko prebivalstvo takoj za Judi, Poljaki in prebivalstvom Sovjetske zveze najbolj zdesetkano, državna infrastruktura pa najbolj uničena. Toda bolj kot na število mrtvih je za to besedilo pomembno opozoriti na razmere boja: partizansko gibanje se ni bojevalo samo proti nacistični in fašistični okupaciji (Jugoslavija je bila razdeljena med Italijo, Madžarsko, Nemčijo, Romunijo in Bolgarijo), temveč se je moralo spopadati tudi s političnimi silami stare Jugoslavije, namreč s kolaboracionističnimi ustaši, domobranci, SS-divizijami Handzar in Skenderbeg in tistimi, ki so domnevno zastopali jugoslovansko vlado v izgnanstvu (četniki) in so strateško sodelovali z nacističnimi silami. To je povzročilo velike moralne in politične paradokse, saj so tisti, ki so se razumeli za največje domoljube, pomagali ubijati ali pa z izvajanjem okupatorjevih ukazov dejansko ubijali pripadnike lastnega naroda. Bistveno je tudi poudariti, da je bilo nepartizanskim političnim formacijam skupno načelo etničnega sovraštva, ki je predvidevalo čisti subjekt (narod) na etnično očiščenem ozemlju, in nedvoumno protikomunistična in protipartizanska ideologija.

Drugače kot omenjene lokalne različice fašizma se partizansko gibanje ni ustavilo zgolj pri organiziranju vojaških (proti)napadov, temveč je sprožilo politični proces, v katerem so bila ljudstva Jugoslavije zamišljena kot nasprotniki načel etničnega sovraštva in čistosti ter solidarna do vseh protifašističnih skupnosti v boju. V tem pogledu njihovo politično načelo ni bilo zasnovano na etnični pripadnosti in vnaprej določenem narodu oziroma etniji, temveč na pluralnosti bojev, ki so sprožili antifašistično, žensko, nacionalno, manjšinsko in razredno emancipacijo.⁹ Tako partizanski boj ni bil zasnovan na ozkih nacionalističnih pozicijah, pravzaprav se moram strinjati s trditvijo Ozrena Pupovca (2006: 13), ki pravi, da se je partizansko gibanje bojevalo »proti monarhičnemu ustroju Jugoslavije, proti diktaturi in hegemoniji srbske krone ter proti vsem oblikam politične, nacionalne in družbene neenakosti, ki je bila značilna za ta zatiralski red«.

Toda čeprav je partizanski prelom ustvaril povsem nove imaginarije in politične oblike, ne smemo spregledati nekaterih prvotnih inspiracij in virov, ki so že obstajali v progresivnih načelih ljudske-narodne osvoboditve (»združena fronta«) in socialistične revolucije (»revolucionarna vojna«) in ki segajo nazaj do Lenina in Dimitrova (več o tem v Kirn, 2014). Kljub sklicevanju na lastno politično pot jugoslovanskih komunistov in njihovo povezanost z mednarodnim komunističnim

⁹ V tem pogledu sem kritičen do formalističnega pojmovanja »partizana«, kot ga je zasnoval Carl Schmitt (2004), po katerem partizana najbolj določa njegova »telurična« (etnična!) pripadnost. Jugoslovanski partizanski boj, ki ga Schmitt omenja samo enkrat (ko enači četnike in partizane), je dokazano gradil politično entiteto brez sklicevanja na predvojne čase in etnične boje. Več o kritiki Schmitta glej Kirn (2014: 65–73).

gibanjem je NOB iznašel sebi primerne politične modalnosti in ta načela prilagodil specifični artikulaciji razrednega in nacionalnega vprašanja (glej Kardelj, 1973). Te ideje so v gibanju dobile svoje politične oblike, najpomembnejšo in odločilno novembra 1943 na drugem zasedanju AVNOJ-a (Antifašistični svet (*vijeće*) narodne osvoboditve Jugoslavije), na katerem se je zbrala velika večina delegatov iz lokalnih, regionalnih in nacionalnih odborov NOB. Na tem srečanju jugoslovanske NOB so imenovali začasno vlado nove Jugoslavije, ki je tako postala edina in najvišja izvršilna oblast v Jugoslaviji. *Interregnum* vlade v londonskem izgnanstvu je bil razveljavljen, resolucija, ki so jo v naslednjih mesecih tiskali in množično razdeljevali, pa je že formulirala bistvene točke nove Jugoslavije:¹⁰ ustanovitev federativne Jugoslavije s pravico do samoodločbe narodov;¹¹ antifašistični svet postane edino zakonodajno in predstavniško telo ljudske oblasti; izvolitev Narodnega komiteja osvoboditve Jugoslavije kot začasne vlade; Tito je postal maršal; in nazadnje, jugoslovanski vladi v izgnanstvu so odvzeli vse pravice zakonite jugoslovanske vlade, kralju Petru Karadjordjeviću pa prepovedali vrnitev do izvedbe referendumu o ustavni ureditvi nove Jugoslavije. Sprejetje teh sklepov lahko razumemo kot avtentičen partizanski prelom, kot preskok, ki ni čakal na mednarodno priznanje zaveznikov – na podlagi politično dosledne avtonomije je partizanski prelom pooblastil samega sebe. Vendar pa je mednarodno priznanje prišlo že teden dni pozneje, in sicer s konference v Teheranu, kjer so bili sicer izraženi nekateri kritični zadržki. *Nota bene*, zavezniki so – zaradi strateških razlogov morebitnega izkrcanja na Balkanu in povojnih interesov – dolgo podpirali predstavnike vlade v izgnanstvu, kar je prisililo partizane v avtonomno organiziranje od samih začetkov.¹²

Politična avtonomija in nastanek novih ljudskih političnih teles »sta predvsem ustvarila protislovno enotnost državnega aparata in tistih oblik politike, ki pravzaprav pomenijo protisistem, oblike množičnih ljudskih organizacij in neposredne demokracije« (Pupovac, 2006: 20). Partizanski protisistem je soobstajal s postopnim odmiranjem kolaboracionističnih in nekdanjih rojalistično-buržoaznih

¹⁰ Tole so prvi stavki Avnojske deklaracije: »Na temelju pravice vsakega naroda na samoodločbo, všteti pravico na odcepitev ali združitve z drugimi narodi in v skladu z resničnim razpoloženjem vseh narodov Jugoslavije, ki je prišlo do izraza med triletno skupno narodnoosvobodilno borbo, katera je skovala nerazdružljivo bratstvo narodov Jugoslavije, izdaja Protifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije naslednji odlok.« (Nešović in Pagon, 1973: 238)

¹¹ Črna pika partizanskega gibanja in nove Jugoslavije je bilo nerešeno vprašanje Albancev in Kosova. Albanci so se zavzemali za priključitev Albaniji, medtem ko je KPJ hotela to vprašanje pustiti odprto do konca vojne. Na Kosovu je prišlo februarja 1945 do oboroženega upora proti partizanom, vprašanje Kosova pa je ostalo ključni predmet spora med KPJ in Albanijo (Magaš, 1993: 33–34; Rešet, 2006: 155–156). Obstajala je ideja o združitvi Albancev v Balkanski socialistični federaciji, toda ta proces je zastal, ko je Stalin v letih 1947 in 1948 blokiral njeno ustanovitev (glej Karamanić, 2009: 337–339).

¹² Kraljeve (Mihajlovičeve) vojske ni podpirala samo Velika Britanija; tudi moskovska kominterneta je partizanom ukazala, da naj se v boju pridružijo četnikom, ki so se večinoma borili proti partizanom in lokalnim prebivalcem nesrbskega rodu.

političnih oblik; osnovno ogrodje je bilo sestavljeno iz lokalnih odborov osvobodilnega boja, ki so jih vodili nacionalni sveti, ti pa so delovali tako na začasno osvobojenih območjih (že septembra 1941 v Užiški republiki) kot na dlje časa osvobojenih območjih, poleg tega pa še globoko za sovražnikovimi črtami v okupiranih mestnih središčih. Tam je partizanom uspelo organizirati vzporedno politično in kulturno življenje z močnim ilegalnim uporom, ki je organiziral izdajanje časopisov, oddajanje radija, skrbstveno mrežo za otroke partizanov, obveščevalno mrežo, simbolične kulturne akcije in politične likvidacije.¹³

V partizanski organizacijski mreži sta bili bistvenega pomena zlasti dve organizaciji: Antifašistična fronta žensk (AFŽ) in Združena zveza protifašistične mladine Jugoslavije (SKOJ),¹⁴ ki sta delovali do začetka 50. let prejšnjega stoletja. Obe organizaciji še dodatno ilustrirata mnogoterost političnih sil in usmeritev, ki so prevevale protifašistični boj. Čeprav je SKOJ formalno deloval kot podmladek komunistične partije, je imel visoko stopnjo avtonomije, saj je tako kot AFŽ organiziral številne izobraževalne in preskrbovalne dejavnosti. V obeh organizacijah je bilo nekaj milijonov članov in članic. SKOJ in AFŽ nista pomagala samo novačiti novih borcev in bork NOB, ampak sta razvijala tudi ilegalno mrežo in se vojaško udeleževala. AFŽ je poleg širjenja zavesti o nujnosti protifašističnega boja deloval tudi na področju opismenjevanja in opolnomočenja žensk. Na primer, njihovi odbori so med vojno kritizirali tradicionalno delitev dela v okviru NOB in na podeželju, kar je v konservativnih okoljih neredko izzvalo konflikte s patriarhalno ureditvijo. Vendar so borke s svojo zavzetostjo in delom zavrtale v pretekla razmerja moči. Lahko bi kritično pripomnili, da so ženske večinoma skrbele za hrano, preskrbo bolnikov (v bolnišnicah) in kulturne dejavnosti, a nikakor ne smemo pozabiti, da so bile vključene v politične, obveščevalne in tudi vojaške dejavnosti. Vidne partizanske borke so oblikovale svoje vojaške bataljone, kar pri moških borcih ni vedno želo le odobravanja. Tako vojaško kot politično udejstvovanje je – tudi med vojno – zahtevalo boj za priznanje žensk kot političnega subjekta; ženskam te pravice, tudi pravice do upora, nihče ni podelil, temveč so si jo izborile ter jo interpretirale in prakticirale same. Zato moramo pri ljudskem značaju revolucije poleg političnih organov AVNOJ in lokalnih odborov NOB, upoštevati tudi delovanje in dediščino (*babiščino*) teh dveh organizacij. Obe sta odločilno pripomogli k vzpostavljanju političnih in kulturno-izobraževalnih institucij nove ljudske oblasti in s tem tudi k nastanku »heterogenega« ljudstva in prakticiranja načela neposredne demokracije množic. To je bil tudi začetek konflikta z zahodnimi zavezniki in s Stalinom, saj je

¹³ Dvojno oblast v okupirani Ljubljani podrobno opiše Komelj, 2009a; o kulturni emancipaciji in vlogi umetnosti prav tako glej Komelj, 2009b; o ilegalni skrbstveni mreži za otroke partizanov v Ljubljani podrobno pišeta Štajner in Vegalič, 2004.

¹⁴ Za podrobnosti in pomen Antifašistične organizacije žensk glej Milinković in Petakov, 2010; Jančar-Webster, 1990; Jovanović, 2014. O mladinski organizaciji in osvobodilnem boju glej Kirn, 2014; Suvin, 2014.

odkrito nakazal na prakticanje politične avtonomije.

Poleg tega so bile podporne politične in družbene organizacije antifašističnega boja tudi materialna baza »partizanskega gospodarstva«, ki ni potekalo po kakšnem socialističnem načrtu. Glede na vojno stanje, dinamičnost in fluidnost vojaških formacij, samoorganizacijo ilegalnih mrež na okupiranih območjih ter širjenje-ožjenje osvobojenih ozemelj ne moremo govoriti o načrtu socialističnega gospodarstva, temveč o vrsti solidarnostne vojne ekonomije. V tej so se mešale prvine vojne preživetvene ekonomike, zaupanja in obljube v prihodnost (ekonomija daru) ter zaseganje okupatorskega in kolaboracionističnega materiala in premoženja.¹⁵ Nova ljudska oblast je skrbela za materialno reprodukcijo lastnih sil, kot sta nakup in dovoz hrane, preskrbo s strelivom in drugimi tehničnimi sredstvi za vojskovanje, zdravstvo in kulturo. Ekonomske dejavnosti so potekale v zelo rudimentarni obliki: posamezniki so prejeli bone za živila od ljudske oblasti, medtem ko so oblasti morale velikokrat improvizirati tako z nabavo kot z distribucijo. Materialna pomoč je prihajala seveda tudi od zaveznikov. Zagotovo sta velikanski trud v organizacijo ekonomike vložili organizaciji AFŽ in SKOJ, pa tudi lokalno prebivalstvo s požrtvovalnostjo in odrekanjem za skupno stvar.¹⁶ Posamezne čete in bataljoni so bili prepuščeni lastni iznajdljivosti in ljudski podpori, zlasti pomembno vlogo pa je pri tem imelo kmečko prebivalstvo;¹⁷ verjetno bi lahko govorili o različnih stopnjah ekonomske samoorganiziranosti kolektivov. Iz pričevanj partizanov iz vojne in z osvobojenih ozemelj ne smemo prezreti dejstva, da je bila lakota povsem normalen spremljivni pojav, zato so se zanašali na pomoč lokalnih kmetov.

Poleg teh bolj *ad hoc* preživetvenih strategij je mogoče prvi zametek bolj konsistentne ekonomske politike OF iskati v zbiranju denarnih in drugih sredstev za boj. Kot ugotavlja Metod Mikuž (1969), so na Slovenskem obstajali predvsem trije načini: prvič, pobiranje »davka za NOB«, ki so ga plačevali vsi podporniki, ki so si to lahko privoščili; drugič, narodni odbori so izdajali obveznice, ki naj bi jih ljudska oblast izplačala po končani vojni;¹⁸ in tretjič, zaseganje okupatorske in kolaboracionistične lastnine. Vzpostavljane solidarnostne partizanske ekonomike

¹⁵ Tudi avnojska deklaracija leta 1943 uvaja dekret o zaplembi premoženja okupatorjem in nemškimi kolaboracionistom (Nešovič in Pagon, 1973: 238).

¹⁶ Glej dragocene intervjuje s partizankami v Milinović in Petakov (2011), ki so v največji meri skrbela za lokalno subsistenco. Andrea Jovanović (2014) opozarja tako na številčnost kot tudi na političnost samih zahtev in tematik, ki so jih ženske prispevale v času boja.

¹⁷ V Žilnikovem filmu *Ustanak u Jasku* (1972) so prikazani intervjuji z vojvodinskimi kmeti in kmeticami, ki so partizanski boj podpirali in odstopali tako živino kot pridelke, skrivali orožje in gostili partizane.

¹⁸ Mikuž (1969) še razlaga, da je sodelavcem OF v ljubljanski pokrajini uspela potegavščina in so s fiktivno transakcijo dobili kar nekaj denarja od italijanske oblasti. Po kapitulaciji Italije so partizanske sile zasegle neznansko veliko količino orožja, s katerim so oborožile več kot 80.000 novih borcev in bork na območju vse Jugoslavije.

ni potekalo brez napak in je na terenu velikokrat naletelo tudi na odpor kmečkega prebivalstva, posebej v zimskem času in v splošnem vojnem izčrpanju, ko so partizani morali nahraniti večje število borcev in bork. Ponekod so morali partizani pridobiti živino in pridelke tudi na silo in tu ne moremo mimo pripombe, da vodstva OF niso mogla nadzorovati vseh akcij, ki so se izvajale na terenu.¹⁹ Sklenemo lahko, da je sistem partizanske ekonomike ostal zelo odvisen od ljudske podpore, samoiniciativnosti in iznajdljivosti borcev in bork, skratka, opredelimo ga lahko kot samoorganizirano ljudsko ekonomsko politiko.

In naprej, partizanski prelom se je uresničeval v novih političnih oblikah, bojnih in praksah organiziranja dobro delujoče kulturne infrastrukture, kot so partizanska gledališča, raziskovalna in izobraževalna središča, v političnih zborih in diskusijah, partizanskih bolnišnicah, zagotavljanju razmer za primarno gospodarsko proizvodnjo in izmenjavo (kot rečeno »davek na NOB«, zaseganje okupatorske in kolaboracionistične lastnine). V teh razmerah je nekoliko presenetljivo in v nasprotju s Cicerovim *inter armes musae silent* cvetela »partizanska umetnost«: partizanska poezija, grafična umetnost, gledališče in slikarstvo so bile najpomembnejše oblike umetniškega izraza, ki so ga množično usvojili neintelektualci in anonimni kulturni delavci.²⁰ Te vidike je analiziral Miklavž Komelj v delu *Kako misliti partizansko umetnost?* (2009b), v katerem partizansko umetnost razume kot neprecedenčni izbruh kulturnega delovanja množic:

Ni nujno, da so množice, ki so spregovorile, govorile revolucionarne parole; v revolucionarni proces so se vključile že s tem, da so v njem spregovorile. Osvobodilni boj je prinesel tudi osvoboditev izražanja, to, da so si pravico do javne govornice vzeli ljudje, ki jim je bila ta pravica dotlej zanikana. (Komelj, 2009b: 104–105)

NOB je bil prelom, ki je spodbudil specifično revolucionarno artikulacijo množične umetnosti in množičnih demokratičnih političnih oblik, ki so stale na obzorju komunistične ideje. Povedano drugače, partizanski prelom je bil politična manifestacija solidarnosti množic v mednarodnem antifašističnem boju; poleg tega se je v NOB začela družbena revolucija, ki je začela uvajati drugačne razredne odnose in prehod v socialistično Jugoslavijo. Dejstvo je, da se je Jugoslavija osvobodila tako rekoč s svojimi lastnimi silami – tako se je morala Sovjetska zveza za prečkanje Jugoslavije in pomoč osvoboditve Beograda in Prekmurja dogovoriti z vodstvom NOB. Ta avtonomija je imela pomembne posledice za konfiguracijo Jugoslavije po

¹⁹ Mikuž (1969) omenja nekaj incidentov na območju Gorenjske, a opozarja, da naj bi bili tisti, ki so brez utemeljitve zasegali lastnino, kaznovani.

²⁰ Besede so postale orožje v tistem trenutku, ko so se množice začele umetniško izražati, s čimer so se zamajali tradicionalni literarni kanoni. Denimo, partizanska uporniška poezija, ki je bila samo v Sloveniji zbrana v štirih obsežnih zvezkih z več kot 10.000 pesmimi, govori o velikanski literarni produkciji večinoma anonimnih in neznanih pesnikov (Paternu, 1995).

vojni: nadaljevala se je partizanska politika z drugimi sredstvi. Pri premišljanju o dveh drugih »partizanskih« prelomih v povojnem času ne smemo pozabiti na partizansko dediščino, politične izkušnje in močno podporo množic. Želel bi poudariti, da je jugoslovansko politično vodstvo vsakokrat spretno reagiralo na politične in vojaške pritiske obeh ideoloških blokov in da se je prvi partizanski prelom nadaljeval z drugimi sredstvi: naprej po sporu s Stalinom (1948) z uvedbo notranjega delavskega samoupravljanja (1949–1961) in nato s sodelovanjem Jugoslavije pri ustanavljanju gibanja neuvrščenih (1955–1961). Vsi trije partizanski prelomi niso sprožili samo množične ljudske mobilizacije, temveč so bili tudi nov izziv za komunistično idejo in politiko, usmerjeno proti fašistični, buržoazni in stalinistični državi, obenem pa je naslavljala strateške asimetrije bipolarnega sveta v neokolonialnem okviru.

Drugi partizanski prelom: po Stalinu, samoupravljanje

Jugoslovanski socializem je kmalu postal najbolj znan zaradi modela (delavskega) samoupravljanja, toda na tem mestu je treba osvetliti njegove burne začetke, ki jih imenujem drugi »partizanski« prelom. Umestiti ga moramo v čas spora s Stalinom (1948) in po njem. Moja teza je, da ga moramo razumeti kot nadaljevanje partizanske politike med 2. svetovno vojno in kot nadaljevanje upiranja proti Stalinu. Ernest Mandel (2013) natančno pojasni tudi obdobje imperialistične vojne in delitev interesnih območij med zavezniškimi silami. Ni bila skrivnost, da je bila Jugoslavija na jaltski konferenci interesno razdeljena na pol, na britansko in sovjetsko vplivno območje, vendar je po končani 2. svetovni vojni prišla pod sovjetsko vplivno območje. Spor med jugoslovansko komunistično partijo in mednarodnim komunističnim gibanjem pod vodstvom Stalina je obstajal že med 2. svetovno vojno: tako kot zavezniške sile tudi Stalin ni podpiral le avtonomnih in revolucionarnih partizanov, temveč tudi četnike kot kraljevo vojsko vlade v izgnanstvu, ki je predstavljala staro Kraljevino Jugoslavijo. Avnojske sklepe iz novembra 1943 so zavezniške sile sprejele z nejevoljo, vendar ne zato, ker bi bili v nasprotju z realnostjo: partizanske sile so bile takrat edine protifašistične sile, glavnina četnikov pa je bila po pomladanskih bojih vojaško poražena. Avnojski sklepi so bili sprejeti z nejevoljo zato, ker so temeljili na solidarnosti protifašističnih množic, ker so vodstvo in delegati na zasedanju AVNOJ-a uresničevali ljudsko voljo in sprejeli odločitve brez pokroviteljstva zavezniških sil. Spor se je še zaostroval po vojni, ker je Jugoslavija odprla meje za materialno pomoč in bolnišnično zdravljenje grških komunistov, ki so se v državljanski vojni borili proti buržoaznim silam, ki jih je podpiral Zahod (glej Sarafis, 1980; Samary, 1988). In naprej, Jugoslavija je še naprej sodelovala z Albanijo in Bolgarijo, to sodelovanje pa je predvidelo ustanovitev Balkanske socialistične federacije. Poleg tega je hotela Sovjetska zveza Jugoslaviji vsiljevati pogoje gospodarskega sodelovanja in s tem vplivati na njen razvoj – podobno kot jih je Jugoslavija vsiljevala albanskemu gospodarstvu –, zato

je leta 1948 prišlo do razvpitega spora z *Informbirojem*. Jugoslavijo so izključili iz socialističnega tabora in znašla se je v težkem mednarodnem položaju, ko niti razmere na njenih mejah niso bile stabilne: od državljanske vojne v Grčiji na južni meji in odprtega vprašanja Trsta na zahodu, do ekonomske izolacije. Vendar so bili spomin na vojno in izkušnje prebivalcev Jugoslavije sveži: Jugoslavija je bila znova prepuščena svojim lastnim zmožnostim. Izolacija po sporu s Stalinom se ni končala v nekakšni *avtarkiji*, temveč v ponovnem odkrivanju avtonomne partizanske politike. Še več, jugoslovanski socializem je kot prvi stopil na mednarodno neodvisno pot, ki je ni usmerjal in nadzoroval center socialističnega bloka. Tako je Jugoslavija za nekatere postala predmet kritike in sovraštva, za druge pa v času protikolonialnih bojev teoretski in praktični vir navdiha in dela (Alžirija, Burma, tudi Indija in nekatere druge neuvrščene države).

Samoupravljanje je bilo sprva zamišljeno kot nasprotovanje stalinističnemu modelu socializma, ki mu je spodletel proces »odmiranja države« in ki je vodil v birokratizacijo ter strožji državni monopol nad gospodarstvom, obenem pa kot afirmacija marksistične in deloma leninistične dediščine, ki se je neposredno sklicevala na odločilno vlogo delavskih svetov (sovjeti) v gibanju za graditev komunizma. Zgodovinska ironija je, da je ta alternativna pot v socializem ponovno potekala, kot v primeru Sovjetske zveze, kot »socializem v eni državi«. Poleg tega je politiko samoupravljanja, ki je nastajala na obzorju odmiranja države, uvajala in strogo vodila socialistična država in njene nove posredniške institucije. Na manj ironični, a vseeno paradoksalni ravni moramo omeniti glavno posledico in dosežek tega partizanskega preloma: iznajdbo nove vrste lastništva lastnine, ki je vsaj formalno veljalo za »nelastnino«: tj. *družbena lastnina*. Ta iznajdba, uveljavljena na različnih področjih (socialna stanovanja in na splošno v družbenem sektorju) je pomenila, da kritika stalinizma ni bila samo »diskurzivna«, temveč se je uveljavljala v družbenih odnosih. Samoupravljalni model z družbeno lastnino je bil korak naprej od nacionalizacije produkcijskih sredstev, ki je strnila moč države, kar so jugoslovanski komunistični teoretiki razumeli kot glavno oviro na poti v socializem.²¹ Z uvedbo družbene lastnine ni bil nihče in obenem je bil vsakdo²² zadolžen za upravljanje (re)produkcijskih sredstev. To ne pomeni samo, da naj bi vsakdo odločal o višini svoje plače in akumulaciji (družbenega) kapitala, temveč naj bi tudi sodeloval pri uporabi in organizaciji kulturne in družbene infrastrukture.²³ Sam proces samoupravljanja so prvič v gospodarstvu testirali leta 1950 v več tovarnah, pozneje pa so tudi po marksističnem konceptu skovali uradno poimenovanje zdru-

²¹ Najvplivnejši teoretik samoupravljanja je bil Boris Kidrič in ne – kot je razširjeno mnenje danes – Edvard Kardelj, ki je bil kot vodilni partijski ideolog njegov naslednik. Kidrič je že leta 1948 razpravljal o novi gospodarski usmeritvi jugoslovanske politične ekonomije (glej Kidrič, 1948).

²² Več o družbeni lastnini glej Kirn (2014) in Bajt (1976).

²³ O podrobnostih invencije »dvoje reprezentacije« in možnostih pozitivne dediščine samoupravljanja za današnji čas glej Močnik (b. d.).

ženje proizvajalcev, pozneje temeljne organizacije združenega dela.²⁴

Čeprav moramo priznati dolg prvih jugoslovanskih teorij samoupravljanja pasusom v Marxovi *Državlanski vojni v Franciji* (1950) (komuna) in Leninovi *Državi in revoluciji* (1934), moramo biti vseeno dovolj previdni pri oceni pomembnih obratov in ponovnih prisvojitvev, brž ko samoupravljanje ni bilo prevedeno samo v pravne dokumente (lahko bi ga imenovali »pravni komunizem«), temveč tudi v niz gospodarskih, političnih in ideoloških praks. Poznejši premik od gospodarsko-delavskega samoupravljanja k »samoupravljalizaciji« celotne družbe v 60. letih in pozneje je bil protisloven in je imel zelo različne učinke: vzpostavitev delavskih svetov, kar je dejansko povečalo participacijo delavcev v gospodarstvu in pozneje v kulturnem in javnem sektorju; decentralizacija državnega aparata, ki je dodelila politično moč republikam in lokalnim oblastem (občinam); toda tudi nepričakovan nastanek režima predpisov, za katerega je značilna fleksibilnost in posledično vključitev v kapitalistični finančni in gospodarski krog, o katerem bom govoril pozneje.²⁵ Ta sekvenca partizanskega preloma, ki se je začela po letu 1948 in je trajala do sredine 60. let, je vsebovala pomembne eksperimente: izvajanje medrepubliškega solidarnostnega modela, katerega namen je bilo zniževanje asimetrij v infrastrukturi in gospodarskem razvoju; uvedba delavskih svetov in njihovo širitev v politično predstavništvo z delegati (glej Kirn, 2014; Samary, 1988). Samoupravljanje kot ime za prelom v mednarodnem komunizmu označuje neodvisno pot v socializem in postane ločnica, ki na mednarodnem prizorišču povzroči odmiranje idealne podobe sovjetskega realsocializma. To pa ne pomeni, da se v jugoslovanskem modelu socializma niso razvile protislovne dinamike, h katerim se bom vrnil v sklepu.

Tretji partizanski prelom: gibanje neuvrščenih kot alternativa hladni vojni

Noben dober razlog ne upravičuje pogleda, da je odločitev za samostojno pot malih narodov zgolj skok v usta tega ali onega morskega psa. Če bi obstajal tovrstni družbeni zakon, potem danes ne bi bilo malih držav.

Moša Pijade, *Borba*

Večina zgodovinskih učbenikov obravnava čas med letoma 1945 in 1990 kot čas hladne vojne, ki je razdelila svet na dva tabora. Ta zgodovinski pogled je zavajajoč, ker je obstajala »tretja pot« – ko je ta pojem še imel politični pomen. Priključitev

²⁴ Odlično je o tem pisal Suvin (2015).

²⁵ Nedavna raziskava Vladimira Unkovskega-Korice (2014) kaže, da je bilo samoupravljanje že od začetka zasnovano tako, da se vključi na svetovni kapitalistični trg. Toda takrat je bila to le bežna ideja, ker je bila Jugoslavija politično in gospodarsko izolirana in je vprašanje podpore in mobilizacije množic odtehtalo poznejši ekonomski spontanizem, ki se je okrepil šele v 60. letih.

gibanju neuvrščeni ni izpričevala nevtralnosti, temveč je imela jasno politično usmeritev: nepripadnost kateremukoli od imperialističnih blokov s pripadajočim pogledom na svet. Ponovimo, če je imela partizanska politika nedvomne posledice na svetovni ravni, jo moramo v jugoslovanskem primeru nedvomno povezati s prispevkom Jugoslavije pri uveljavljanju ideje neuvrščeni v Bandungu (1955) in pozneje na prvi konferenci neuvrščeni v Beogradu (1961). Čeprav se gibanje ni neposredno vpletalo v vojaške in notranje zadeve drugih držav, je pozivalo k nadaljevanju dekolonizacijskega procesa, kar je povzročilo razpoko na zemljevidu hladne vojne in njegovem neokolonialnem pročelju. Neuvrščene države so tako zagovarjale neimperialistično svetovno ureditev s pravično organizacijo mednarodnih odnosov, katere glavni forum – poleg rotirajočih konferenc neuvrščeni (glej Rubistein, 1970; Prashad, 2007) – je postala OZN.

To je tudi čas, ko je jugoslovanska politična ekonomija sodelovala v dolgoročnejšem načrtovanju infrastrukture in gospodarstva nedavno osamosvojenih neuvrščeni držav. Jugoslavija je v te države pošiljala svoje inženirje, ekonomiste in kulturne delavce na eni strani, na drugi pa je tudi investirala z nizkoobrestnimi krediti in možnostjo njegovega vračila v obliki menjalnega gospodarstva. Ta vrsta bolj solidarnostno naravnane gospodarske izmenjave in načrtovanja je bila zametek možnosti za dejanski in neodvisni razvoj novih držav v pravičnejšem mednarodnem okolju. To ekonomsko načrtovanje se je po letu 1965 postopoma spremenilo, o čemer sem podrobneje pisal na drugem mestu (2015).

Tretji »partizanski« prelom je bolj ambivalenten kot prejšnja dva: medtem ko je bil prvi usmerjen v staro monarhično ureditev in fašistične okupacijske režime, ki so delovali v okviru kapitalističnega sistema, in medtem ko je bil drugi prelom usmerjen proti stalinistični državi in nacionalizaciji, se je tretja alternativa na svetovni ravni lotevala nekakšne »dekolonizirane modernizacije« in vzpostavitev pravičnih pogojev ter medsebojne pomoči za pravkar osamosvojene države. Skratka, neuvrščeni (Jugoslavija) so promovirali večjo avtonomijo države in se odzivali na neokolonialne politike, ki so hotele podrediti nove države starim gospodarskim in političnim vezem z nekdanjimi kolonialnimi središči. Zato moramo ta partizanski prelom razumeti iz bolj globalne perspektive, da je spodkopaval bipolarni zemljevid hladne vojne. Povedano drugače, ideja in delovanje neuvrščeni sta bili izjemno pomembni spodbudi v OZN, javnih in kritičnih diskurzih, ki so podpirali majhne otoke, ki so dokazovali, da je kljub strukturnim omejitvam alternativa mogoča tudi na svetovni ravni. Gibanje neuvrščeni je tako pripomoglo k afirmaciji antirasizma, mirovniške teorije in prakse, ki so po vsem svetu dobili pomemben ideološki okvir v revoltih leta 1968.

Na splošno je obdobje med letoma 1943 in 1965, če nanj gledamo iz perspektive partizanskega preloma, čas bogatega eksperimentiranja, ki je imelo različne posledice: razmeroma uspešni in avtonomni protifašistični upor, prehod od polperiferne, polfašistične ureditve z visokim odstotkom nepismenega kmečkega prebivalstva v polindustrializirano državo, ki je mejila na kapitalistični Zahod in

socialistični Vzhod. Socialistična Jugoslavija je bila zgrajena na ideji intenzivne industrializacije z visoko stopnjo gospodarske rasti, ki se je investirala nazaj v socialno infrastrukturo (socialna stanovanja, bolnišnice, šole, univerze – večinoma zgrajene v socialističnem obdobju), kar je velikemu delu prebivalstva prineslo znaten napredek na področju materialne blaginje in izobraževanja.

Na kratko: izčrpanost revolucije po tržni reformi

Jugoslovanski model samoupravljanja ni bil idealni sistem, ki naj bi ga kratko malo prenesli v sodobno situacijo. Če bi lahko in naj bi ponovili univerzalistično partizansko gesto, ne bi smeli ponavljati vseh momentov in poteka dogodkov, ki so že odznotraj izčrpali revolucionarni proces. Denimo s tem, ko so se jugoslovanski komunisti zavzemali za odmrtnje stalinizma in načeli centralizem (ter federalno državo), so sprožili proces spontanega samoupravljanja in deregulacije, ki nista bila nevtralna. Tržna reforma po letu 1965 je dodelila več moči in vpliva (ekonomskim) strokovnjakom in podjetjem, ustanovila je komercialne banke, ki so prevzele nadzor nad finančnimi tokovi. S tem se je opazno krepil »neodvisni kapital«, saj so podjetja imela čedalje večji nadzor nad investicijami in akumulacijo kapitala. Tehnokrati in direktorji so se odločili za večjo integracijo Jugoslavije v zahodnokapitalistični svetovni sistem, kar naj bi v zameno pospešilo »socialistično« proizvodnjo (tj. rast). Marketizacija socializma je imela dve glavni negativni posledici: krepitev nerazvitosti (in opustitev solidarnostnega modela) ter zaostritev izkoriščanja dela z rastjo brezposelnosti. Tržni socializem ni značilen samo za Jugoslavijo, temveč ga moramo razumeti kot del splošnega postsocialističnega preobrata, ki se z različno intenzivnostjo začel uveljavljati v številnih socialističnih državah, na primer na Češkoslovaškem leta 1968 ali na Kitajskem leta 1978.

V notranjih zadevah so politični boji razkrili »nepomirljivo nasprotje med delovnim ljudstvom na eni strani in na drugi tehnokracijo ter birokracijo« (Bavčar, Kirn in Korsika, 1985: 66). Tehnokratska smer je prevladala v proizvodnji, kar je povzročilo nasprotje med delom in kapitalom kot bistvenim protislovjem tržnega socializma: » ... socialistično samoupravljanje je postalo oblika kapitalskega nadzora in upravljanja dela.« (ibid.: 48) Povedano drugače, po letu 1965 je se je večala razredna asimetrija med razvitimi in nerazvitimi regijami v Jugoslaviji in vrzel med njimi je rastla. Nerazvite regije so se spopadale s slabo infrastrukturo in pri razporejanju proizvodnje so jim bile dodeljene manj donosne panoge. Ker sta se z uvedbo trga začeli meriti tudi produktivnost in uspešnost podjetij, se je povečala stopnja izkoriščanja tako delavcev kakor tudi brezposelnih, ki so bili v čedalje bolj prekarinem položaju, ker niso mogli vstopiti na trg dela. Podjetja so varovala privilegije že zaposlenih in so dobiček raje razporejala v manjše povišanje plač. Ker brezposelni niso imeli dostopa do dela, s tem niso imeli možnosti sodelovanja v kateremkoli vidiku socialistične politične infrastrukture. Življenjska perspektiva

brezposelnih je bila bodisi goli boj za preživetje, siva ekonomija ali načrtovanje (i)legalne emigracije. Temeljni kamni povojne socialistične politike, kot sta polna zaposlenost in stanovanja za vse, so bili radikalno spodkopani v 60. letih, medtem ko je vznik različnih ideologij v političnem aparatu in zunaj njega naznanjal vzpon »desničarskega odklona«, kot so ga poimenovali titoisti, z radikalno drugačnim političnim imaginarijem: nacionalno državo na kapitalističnem obzorju. Dogodki na začetku 70. let so napovedovali to, kar se je zgodilo konec 80. let.

Sklep

V besedilu sem se osredinil predvsem na tri partizanske prelome, ki jih retroaktivno lahko razumemo kot konstitutivne za edini revolucionarni dogodek, ki je izjemno vplival na Jugoslavijo 20. stoletja. Radikalnost projekta se je začela s partizanskim bojem, ki se je spremenil v revolucionarno vojno, ta pa je spremenila družbena razmerja in zasnovala novo politično entiteto: sorazmerno avtonomno, federativno in socialistično Jugoslavijo. Partizanska politika se je nadaljevala z drugimi sredstvi po vojni, kar je povzročilo drug prelom po sporu s Stalinom leta 1948: jugoslovanski socialisti so iznašli – notranji – novi model socializma, imenovan »delavsko samoupravljanje«; mednarodno so po letu 1955 delovali še v tretjem partizanskem prelomu – gibanju neuvrščenosti. Ta je postal prvi jasni znak upora nekdanjih kolonij in izdelal prve politične modele, ki so se zavzemali za multipolarni in dekolonizirani pogled na svet.

Ker se nisem hotel zadrževati samo pri romantičnih in heroičnih partizanskih prelomih, sem v grobem orisal, kako se je projekt jugoslovanskega samoupravljanja postopoma notranje (in ne kot nekakšna konspiracija od zunaj) destabiliziral v času tržne reforme. Reforma je bila jasen indikator nove hegemonске ureditve in krepitev kapitalističnih elementov, ki so povzročili večjo odvisnost in učinke, ki so izčrpali partizanske prelome. Čas kriz konec 60. in 70. let je zahteval več sistematičnega in demokratičnega socialističnega načrtovanja, medtem ko se je politično vodstvo zanašalo samo na trg kot rešitelja. To je postalo še bolj destruktivno po finančni krizi in preobratu v letih 1973 in 1974, kar je razkrilo ranljivost socializma, ki se je vključeval v vse bolj intenzivno delujoči kapitalistični trg.

Besedilo daje nekatere odgovore na vprašanja, kakšna država/politika, katera ideja je na kateri točki v kratki zgodovini Jugoslavije dejansko *odmrla*: ne zgolj fašizem, monarhični red, kapitalizem, stalinizem, temveč tudi komunizem, socializem in celo jugoslovanska solidarnost. To ne kaže samo, da obstaja nekakšen konec zgodovine, ki temelji na nujnem napredku, temveč da je zgodovina protislovno gibanje, v katerem so regresije njen imanentni del. Primer Jugoslavije je poučen za sodobno mobilizacijo preteklih revolucionarnih virov, pa tudi za razvijanje alternativ neoliberalnim rešitvam krize. Na vprašanje, kako to storiti, pa ne more odgovoriti samo teorija.

Prevod: Nina Kozinc

Literatura

- BAJT, ALEKSANDER (1976): Social Ownership–Collective and Individual. V *Self-Governing Socialism: A Reader* II, B. Horvat, M. Marković in R. Supek (ur.), 151–164. New York: International Arts and Sciences Press.
- BANAC, IVO (1984): *The National Question in Yugoslavia*. London: Cornell University Press.
- BAVČAR, IGOR, SREČO KIRN IN BOJAN KORSIKA (1985): *Delo in Kapital v SFRJ*. Ljubljana: Krt.
- CENTRIH, LEV (2011): *Marksistična formacija*. Ljubljana: Založba/*cf.
- DRAGOVIĆ-SOSSO, JASNA (2002): »Saviours of the Nation«: *Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- JANČAR-WEBSTER, BARBARA (1990): *Women and Revolution in Yugoslavia 1941–1945*. Denver: Arden Press.
- JOVANOVIĆ, ANDREA (2014): Antifašistična fronta žensk v času družbene transformacije. *Borec* LXVI(712/714): 210–219.
- LOSURDO, DOMINICO (2015): *War and Revolution*. London: Verso.
- KARAMANIĆ, SLOBODAN (2009): Balkan Socialist Confederation 1910–1948. V *International Encyclopaedia of Revolution and Protest*, I. Ness (ur.), 337–339. New Jersey: Blackwell Publishing.
- KARDELJ, EDVARD (1937): *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana: Naša založba.
- KIDRIČ, BORIS (1948): *O izgradnji socialističke ekonomike FNRJ*. Referat na V. kongresu KPJ. Beograd: Borba.
- KIRN, GAL (2014): *Partizanski prelomi in protislovja tržnega socializma v Jugoslaviji*. Ljubljana: Založba Sophia.
- KOMELJ, MIKLAVŽ (2009a): *Ljubljana. Cities within a City*. Ljubljana: Likovne besede.
- KOMELJ, MIKLAVŽ (2009b): *Kako misliti partizansko umetnost*. Ljubljana: Založba /*cf.
- LENIN, VLADIMIR ILJIČ (1934): *Država in revolucija: marksistični nauk o državi in naloge proletariata v revoluciji*. Moskva, Leningrad: Založniška zadruga inozemskih delavcev v ZSSR.
- LOSURDO, DOMINICO (2015): *War and Revolution*. London: Verso.
- MAGAŠ, BRANKA (1993): *The Destruction of Yugoslavia*. London: Verso.
- MANDEL, ERNST (2013): *O pomenu druge svetovne vojne*. Ljubljana: Sophia.
- MARX, KARL (1950): *Državljska vojna v Franciji*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- MILINOVIĆ, DAŠKO IN ZORAN PETAKOV (2011): *Partizanke: žene u NOB*. Novi Sad: Cenzura.
- MIKUŽ, METOD (1969): *Slovensko partizansko gospodarstvo*. Ljubljana: Borec.
- MOČNIK, RASTKO (1998): *Koliko fašizma?* Ljubljana: Studia Humanitatis.
- MOČNIK, RASTKO (1999): *3 teorije: ideologija, nacija, institucija*. Ljubljana: Založba /*cf.
- MOČNIK, RASTKO (B. D.): *Workers Self-Management in Yugoslavia – Possible Lessons for the Present*. Neobjavljeno besedilo.
- NEŠOVIĆ, SLOBODAN IN NEDA PAGON (UR.) (1973): *Prvo in drugo zasedanje AVNOJ*.

- Ljubljana: Komunist.
- PATERNU, BORIS (UR.) (1995): *Slovensko pesništvo upora 1941–1945. 2. knjiga Partizanske*. Novo mesto, Ljubljana: Dolenjska založba, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- PRASHAD, VIJAY (2007): *The Darker Nations*. New York: The New Press.
- PUPOVAC, OZREN (2006): Projekt Jugoslavija: dialektika revolucije. *Agregat* 4(9/10).
- RAMET, SABRINA (2006): *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918–2003*. Bloomington: Indiana University Press.
- RUBINSTEIN, ALVIN (1970): *Yugoslavia and Non-Aligned World*. Princeton: Princeton University Press.
- SAMARY, CATHERINE (1988): *L'Autogestion Yougoslave*. Pariz: Polisud/La Brèche.
- SARAFIS, STEFANOS (1980): *ELAS: Greek Resistance Army*. London: Merlin Press.
- SCHMITT, CARL (2004): *The Theory of the Partisan*. Michigan: Michigan State University Press.
- SUVIN, DARKO (2015): *Samo jednom se ljubi*. Beograd: RLF.
- ŠTRAJNAR, MILENA IN TANJA VELAGIĆ (UR.) (2004): *Ilegalčki: vojna Ljubljana 1941–1945 1–2*. Ljubljana: Publicistično društvo ZAK.
- UNKOVSKI-KORICA, VLADMIR (2014): Workers' Councils in the Service of the Market: New Archival Evidence on the Origins of Self-Management in Yugoslavia 1948–1950. *Europe-Asia Studies* 66(1): 108–134.
- VELIKONJA, MITJA (2009): *Titostalgia*. Ljubljana: Mirovni Inštitut.